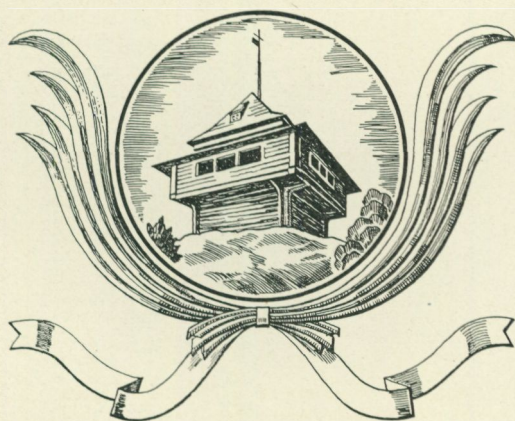

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 1

Redaktion:

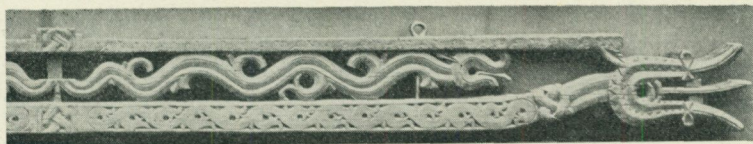
ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro
tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

Stockholm 1931

VICTOR PETTERSONS BOKINDUSTRIAKTIEBOLAG

KYRKHÄRBRET I ÄLVDALEN

AV GERDA BOËTHIUS.

Träets betydelse i vår äldre svenska konst är genomgripande. Bakom runstenarnas slingor, bildstenarnas och de gotländska kyrkornas skulpturer skymtar en sedan länge av tidens tand förintad konst, som spridda spillror och prydnadsföremål numera endast ge oss en vag bild av. Osebergfyndets skatter ha mer än något annat kastat ett blixtljus över dessa förhållanden, och samordnade med monument sådana som Urnes och Hemse stavkyrkofasader, den ståtliga bänken från Kungsåra i Västmanland, eldhusen från Fåsås i Zorns samlingar och icke minst det märkliga kyrkhärbret i Älvdalen ge de konturerna av en stor, rik och skiftande konst under svunna sekel.

Det är givet att de nämnda dalabyggnaderna ha en särskild betydelse. De äro de enda lämningarna av en försvunnen profanarkitektur, och de ge möjlighet — ja tvinga i viss mån — till att rekonstruera verkliga hus på järnålderns hustomtingar och gårdplatser. Samtidigt visa de att även tämligen avlägsna bondebygder hade en byggnadstradition och ett behov av prydlighet och förfining i form och hantverk. Detta gäller ej blott själva timringen, som är utförd med en elegans och precision, som nästan saknar motstycke i senare tid, utan även den dekorativa utsmyckning, som kommit byggnaderna till del. Trots

Vignett. Fig. 1. Detalj av kronstång från Solleröns socken, Dalarna. Nordiska museet. 1,394.

att monumenten äro få är ornamentskatten rik och mångsidig. I ovanligt hög grad är den därför här det stumma vittnet om kulturinflytandenas gång, om rörlighet i tiden och sinnena, om främmande varor, som införts och då, som senare, påverkat konstnärsfantasiën och givit de nya verken sin särprägel. Ornamentiken är en sällsam del av ett lands konst. Den bevarar kanske mer än annat traditionen från svunna sekel. Ett ornament kan lätt bli nationellt, bli en del av ett folks konstnärliga egendom ända därhän att varje ny stilform, som med det nyas ofrånkomliga kraft tränger sig in i landet, underordnas det. På samma gång är ornamentet alltid en känslig upptagare av nya former och ny anda. I denna dualism i dess väsen ligger dess tjusning och även vetenskapligt sett dess största betydelse.

Det vanliga är att ett ornament slår rot i en trakt under en period av stor konstnärlig livaktighet. Vendeltidens starkt nyskapande epok har sålunda satt outplånliga spår i svensk konst och den egenartade rytmen i dess dekorativa formskatt har kanske mer än annat bidragit till särdraget — den svenska stilen — i senare perioders konst.

Traditionsbunden och modärn — det är det huvudintryck, som stilen i Mora- och Älvdalshusen ger. Det stora kyrkhärbret i Älvdalen, fig. 2 och 4, är ett egenartat utslag av romansk konst. Endast två monument, som blivit bevarade till vår tid ge något av samma intryck, det är de något yngre norska byggnaderna, loftet från Roldstad, fig. 3, och stugan från Raudland, båda i Norsk Folkemuseum på Bygdøy.

Älvdalens kyrkhärbre, som utan tvekan måste betecknas som ett av våra märkligaste medeltida minnesmärken, står i ett undanskymt läge strax sydöst om kyrkogården. Det torde ej vara många personer i den stora strömmen av turister, som drar förbi Älvdalen eller stannar i den vackra dalgången, som uppmärksammat härbret. Belamrat med allehanda redskap, ja även tomlårar och fat, samt ofta med trasmattor eller kläder hängda på tork mellan förtakets stolpar, som härbret vanligen

Fig. 2. Kyrkhärbret i Älvdalens socken, Dalarna. Foto Nord. mus. 1926.

är, har det verkligen velat till även för den intresserade resenären att uppspåra det. Men var och en som fått syn på det har gripits av dess underbara skönhet. Det ligger en förnämhet över byggnadens gestaltning, som så helt fångar åskådaren att förnedringstillståndet glömmes ända till dess att oro och indignation vakna med förnyad styrka.

Kyrkhärbrets äldre historia är dunkel. Det har varit nedtaget och sålunda sannolikt flyttat. Till och med golvplankorna ha flyttningsmärken. Denna flyttning *kan* emellertid ha ägt rum inom kyrkans eller prästgårdens område. Märkningen *kan* också endast vara spår efter den reparation, i vilken härbret nedtagits för underredets förnyande. Det finns egentligen endast två möjligheter att välja på då det gäller kyrkhärbrets tidigare användning och öden. Antingen har det hört till det ursprungliga byggnadsbeståndet på Mora prästgård och flyttats

till Älvdalen på slutet av 1500-talet, då denna del av Mora socken avskildes till eget pastorat. Eller också har det varit ett »prästloft», ett »sovhus» för prästen, då han övernattade i Älvdalen vid förrättningar, vare sig han hållit gudstjänst i något sedermera helt försvunnet kapell eller haft andra tjänsteärenden. Det vackra kaplansloftet från Nås på Skansen skulle i så fall vara ett slags yngre parallell till Älvdalshärbret, vad användningen beträffar.

Sistnämnda alternativ är givetvis mest lockande. Under senare tider har härbret använts till tiondebod och på baksidan äro långa rader med inristade avräkningsmärken, som markera av bönderna inlämnad säd. Härbren av denna typ ha emellertid använts just som sovhus i äldre tid i dessa trakter, och jag har tidigare gjort gällande att de allmänt haft samma användning som de från och med renässansen vanliga loften hade.

Vid flyttningen eller ombyggnaden ha underredet och förtaket undergått en del förändringar, men i övrigt har byggnaden bibehållit sin ursprungliga form med undantag av att det gamla vedtaget för något tiotal år sedan fått vika för ett pärttak och att prästgårdsarrendatorn låtit bila väggarna invändigt och brädfodra sädesbingarna.

Trots dessa ingrepp bevarar byggnaden i ovanligt hög grad sin ursprungliga form och karaktär. De i förhållande till golvytan höga långväggarna parade med en låg gavelresning erinrar om tidig romansk och än äldre arkitektur. Timringen är ett utsökt hantverk. Varje stock är hyvlad så att den förtunnats åt båda ändarna, där den nästan verkar som en planka med buktade ytor. Det timmer som skjuter fram och bär förtaket har genomgående denna tunna och avplanade form. Stockarna ligga på varandra med plana fogar och de numera vittrade hörnkedjorna måste ursprungligen ha gjort ett ytterst elegant intryck. Genom förtunningen av stockarna mot knutarna ha väggytorna fått en genomarbetad och elastisk prägel, som understrykes av att fasadens rika dekorerings är inarbetad med timmerformerna. Stockarna smalna mot knuten, ha rund genomskärning mitt på

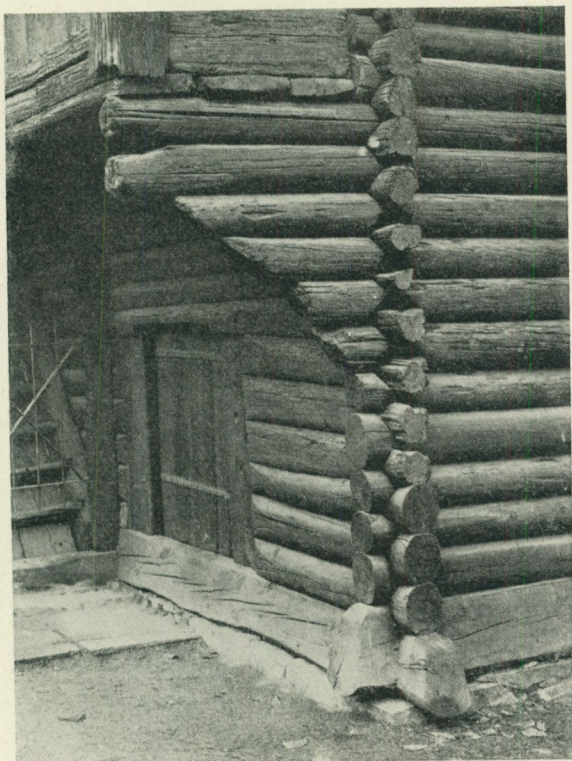

Fig. 3. Loft från Roldstad i Norsk Folkemuseum, Bygdøy.

och ha sedan, fram till dörrgåten, en avplaning mot sidorna, som formar sig till en skarp ås strax innanför avbladningen mot gåten. Ornamentiken breder ut sig som ett rikt nätverk med dessa åsars skarpa kant som mittnerver.

Av en sällsynt elegans är också förbindelsen mellan gåt och vägg, fig. 4. Stockarna gripa om gåten, som med en fals, en fjäder, löper in i väggen och förankras i denna med ett slags sinnrikt lås. En liknande anordning har förekommit i de båda eldhusen från Fåsås i Mora, men är mig veterligt ej känd från annat håll. Där var emellertid systemet än mer komplicerat,

ty gåtarna hade rännor, nåtar, i vilka timret löpte in med en fjäder, medan stockens insida skjutit fram och låsts kring en utstående förtjockning på gåten. I dessa äro dock den över-skjutande delen av stockarna kapade, men gåtformen är bevarad.

Älvdalshärbrets dörromfattning präglas i sin helhet av fasthet och precision i timmerarbetet. Fogarna sluta alltså tätt ihop, gåtplankorna sitta som fastväxta i väggen. Samma nästan raffinerade förfining utmärker även gavlarnas gluggar och andra detaljer.

Lyckligtvis har icke själva taket fördärvats när den nuvarande taktäckningen gjordes. Detta är nämligen även det en del av den ursprungliga byggnaden. Det är ett så kallat laggtak och består av rundhyvlade stockar lagda tätt på varandra från gavel till gavel med något avplanad överyta mot vilken takbräderna vilat. När man klättrat upp i härbrets övervåning står man sålunda i ett rum med ett sällsynt vackert och väl bevarat rundtimmertak med utsökt patina. Även där ha väggarna delvis fördärvats av bilning i sen tid.

Som jag i ett annat sammanhang (Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten, Stockholm 1927) framhållit, utgör kyrkhärbret tillsammans med en del andra byggnader i övre Dalarna en arkitekturgrupp från tidig medeltid. Man kan inom den urskilja en tydlig utveckling i timmerteknikens former, som icke kan bero på att byggnaderna uppförts till olika ändamål, utan måste ha sin grund i en skillnad i tillkomsttiden. Denna framträder starkast i knutarnas byggnad och stockändarnas form samt i dörrpartiet. Eldhusen från Fåsås ha en fogning mellan gåtplankor och timmer, som står nära den äldre stavkonstruktionen, medan kyrkhärbret har ett omvänt, även i den yngre medeltidens stavteknik använt system. I det förra fallet har gåten en nåt eller ränna, som timret löper in i, i det senare har timret en ränna, som gåten inpassats i. Dessa system avlösa varandra i alla kända blockhusområden, där medeltida byggnadsbestånd finnes kvar. Tidsgränsen mellan dem ligger

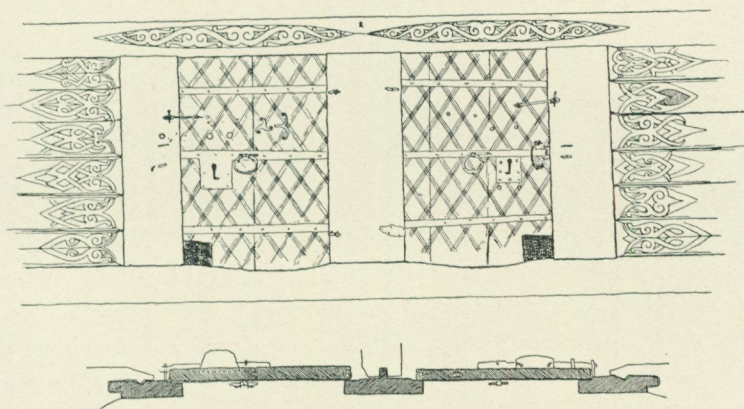

Fig. 4. Det ornerade dörrpartiet i kyrkhärbret i Älvdalen.
Uppmätning av Olle Homman 1922.

i regel under medeltidens centrala delar. För Dalarna har jag antagit att övergången skulle skett i stort sett omkring 1200, men det är svårt att med bestämdhet precisera tiden, då monumenten äro så få.

Älvdalshärbret torde i varje fall vara den äldsta kända byggnaden med den modernare gåtformen. Då det är en byggnad, som uppförts för kyrka eller prästgård och sålunda i viss mån en högre ståndsföreteelse, är det ju troligt, att det använde nyare former än allmogearkitekturen i trakten hade vid dess byggnadstid.

De båda norska byggnaderna, som ha vissa beröringspunkter med vårt härbre, Raudlandsstugan och Roldstadloftet, ha mindre elegant timmerbehandling, då det gäller väggarnas timmer, men många utsökta detaljer. Syllarna, tväråsarna och portalomfattningarna på Raudlandsstugan äro sålunda arbetade på ett sätt, som direkt väcker erinran om skeppsbyggnadskonst och stavbyggnad, Roldstadloftets portaler ha en genomförd förfinad form och ytbehandling, som erinrar om senare norsk blockhusbyggnad och om de svenska romanska monumenten. De egenartade proportionerna återfinnas emellertid i samtliga

dessas tre byggnadsverk. Starkast träder väggarnas höjd i förhållande till husets storlek fram i Älvdalshärbret och Raudland. Det är samma linjerytm och höjdverkan, som möter i de äldsta romanska stenkyrkorna och som är ett arv från preromansk byggnadskonst. Likheten i rymdinttryck mellan Raudlandsstugan och engelska anglosachsiska kyrkor sådana som Escomb, Bradford on Avon eller Deerhurst är slående. Byggnadernas proportioner tyckas emellertid ha ändrats redan under medeltiden. De märkliga stugor från 1300—1400-talen som finnas kvar i norska dalfören ha stor bredd, låga väggar och — beroende på att torvtak allmänt användes — fortfarande låg gavelvinkel. På Bygdöy får man ett starkt intryck av kontrastverkan mellan Raudlandsstugan och en yngre i sitt slag lika högtstående timmerbyggnad från Numedalen, som ligga bredvid varandra. I Roldstadloftet framträder också samma tendens och därtill kommer att timmerbehandlingen där varit ovanligt omsorgsfull och i princip erinrar om Älvdalshärbrets. Stockändarna ha formats till eleganta hörnkedjor, timret är avplanat och portalerna ha avbladningar mot gåten, inramade av ristningar.

Raudlandsstugans ålder kan med tämlig visshet fastställas till 1200-talets mitt på grund av ornamentiken, som tillhör en sluten grupp i Numedalen, vilken kan grupperas kring bygdemästaren Torgautr Fiffil, som inristat sitt namn över Raudlandsstugans dörr. Roldstadloftet med sina ålderdomliga timmerformer och dörrar är snarare äldre.

Som jag inledningsvis framhållit knyter sig emellertid en stor del av intresset till ornamentiken och det är också denna, som är utslagsgivande, då det gäller fastställandet av byggnadens ålder, åtminstone för den, som vill precisera dateringen inom en snävare ram än den äldre medeltiden.

Ornamentiken är som sagt koncentrerad kring dörrpartiet, fig. 4. Bjälken över de båda parställda dörröppningarna siras med rankornament på båtformade avfasningar, stockarna på sidorna om gåtarna ha rika, av rankverk bildade skärningar. Alla dessa ornament ha snarast karaktären av plattskärning och framträda

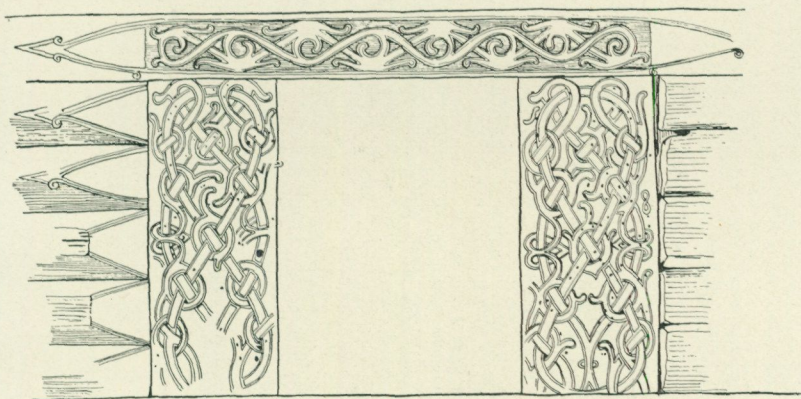

Fig. 5. Dörrparti av eldhus från Fåsås, Mora socken, Dalarna. Anders Zorns samlingar. Uppmätning av Olle Homman 1922.

med en tydligt markerad relief över ytan. Själva dörrgåtarna synas emellertid även de haft en utsirning och denna torde ha varit ristad. Svaga spår därav synas i olika belysningar, men det förefaller omöjligt att klarlägga ens fragmentariska delar av mönstret. Den dekorativa effekten är emellertid tydlig nog. Det är kontrastverkan mellan de kraftiga, »plastiska» ornamenten runt omkring och gåtarnas tunna ristningar. Den är välbekant från Fåsåshusen, av vilka det äldsta har denna komposition välbevarad kvar, fig. 5. Ornamenten på sidorna om gåtarna äro där långt enklare än i Älvdalshärbret, men har varit rikare i det yngre bevarade Fåsåshuset. I detta äro emellertid endast fragment av ristningen kvar på den enda bevarade dörrgåten.

Lägger man samman detaljerna från de olika byggnaderna får man emellertid en mycket märklig bild av ett nordiskt hus' ingångsfasad under tidig medeltid. Den rakavslutade dörren, krönt av en ornerad bjälke och omgiven av ristade gåtar, som i sin tur haft en ram av kraftiga, mer plastiska ornament. Gåtarna äro en del av arkitekturen. De begränsa dörröppningen,

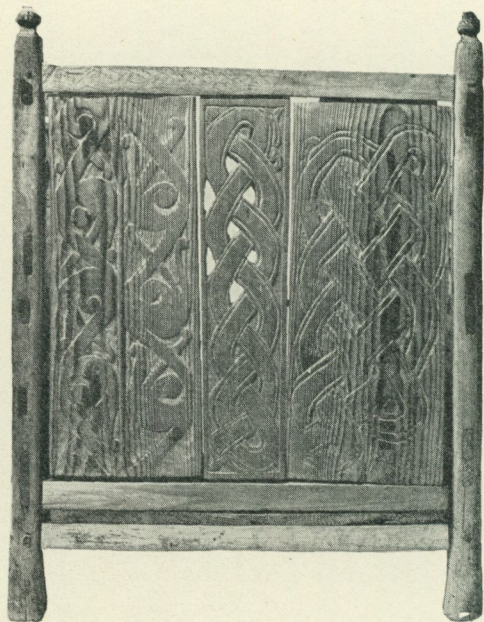

Fig. 6. Ullkorg från Rättviks socken, Dalarna.
Rättviks hembygdsförening, dep. i Nordiska museet.

hållet i väggen, och timrets organiska fogning med gåtarna understrykes så mycket som möjligt. Det är alltigenom välberäknade timmerformer, ett samspel mellan konstruktion och ornamentik.

Fogningen mellan gåt och stock förklarar ornamentsformens ursprung. Det är ur den avbladning, som gjorts för att i de äldsta konstruktionsformerna inpassa väggtimret i gåten — eller om det gällde stavbyggnad i hammarbandet — som formen naturligt vuxit fram. I Sverige ha vi ett klassiskt exempel i Hemse stavkyrka, på Island finnas några plankor med dylik ornamentik kvar från jellingetid och i Norge har formen fått en flitig användning i blockhus från medeltidens senare skeden. Ett palmettmotiv återkommer genomgående i dessa ornament. Det förekommer i en enkel och karak-

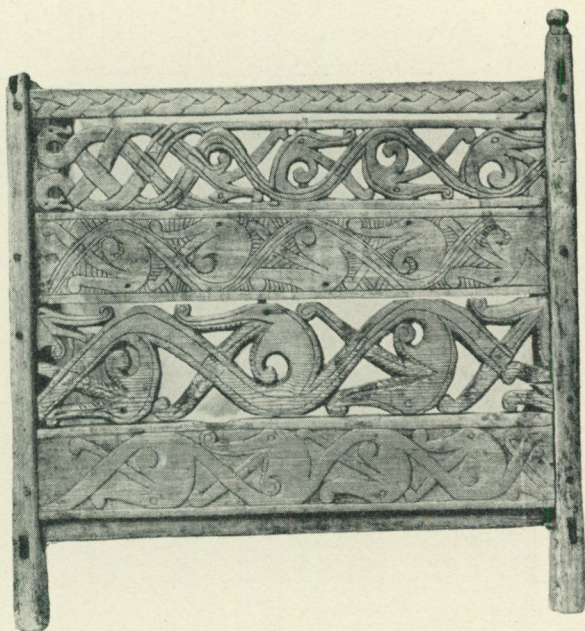

Fig. 7. Ullkorg från Rättviks socken, Dalarna.
Rättviks hembygdsförening, dep. i Nordiska museet.

teristisk form på fasadfragmentet från Fåsås, med rikare utformning på det lilla eldhuset från Mora-Noret i Zorns Gammelgård, i elegant dekorativ utsirning på de isländska plankorna och har slutligen fått en rik, av andra stilströmningar utformad gestaltning i Älvdalshärbret.

Det traditionsbundna draget träder sålunda fram i hela dispositionen och i detaljerna, men mötes dock starkast utmejslat i slingorna över dörrpartiet. Det är en gammal rankform, som har djupa rötter hos oss. Sambandet med det äldsta Fåsåselldhusets slinga ligger i öppen dag. Det är samma blad med upprullad flik, som förbindes med omgivande bladpar med en smal stjälk. Ett fönster från den karolingiska domen i Mainz har samma spindellika form på bladen och rytmen finns ännu tidigare i svensk ornamentik. I kyrkhärbret ha bladen delvis fått karak-

tären av palmetter utan spets. Själva bladformen förekommer på flera kända svenska monument. Ett rembeslag från grav 12 i Vendel har en ranka sammansatt av dylika, till drakhuvud omvandlade blad. På flera av Hegwalds funtar och dopfunten från Gällstad förekommer slingan i mera romansk utformning, medan vikingatidskaraktären starkare framträder i bygdemästares verk sådana som remstyckena i Vrigstad och Väversunda eller på den s. k. ullkorgen från Rättvik, fig. 6—7. I den sistnämnda ha halvpalmetterna i flera fall omvandlats till drakhuvud liksom på vendelbeslaget. På Kungsåra-bänken däremot framträda bladformerna med romanska tillsatser, liksom även på den vackra kistan från Edåsa i Skara museum, dopfunten från Tune i Oslo museum, fig. 8, för att endast nämna några exempel. Slutligen återfinnes rankan med den karakteristiska bladformen som utvecklad romansk växtform i liljestensornamentiken i Västergötland. Där utgöra just dess rankor, enkla eller symmetriskt parställda, huvudbeståndsdelen i den karakteristiska livsträdsornamentiken. Edåsakistan, Gällstadfunten och många andra tidiga romanska verk visa att ornamenttypen var rotfast i konstområdet under äldre tid. Det är sålunda där en form, som traditionen hållit fast vid, ehuru nya stilar fått sätta sin prägel på den.

Det är alltså egentligen en parallell till förhållanden jag gjort gällande skulle härskat i Dalarna. Den är värdefull, emedan Västergötland är ett relativt väl utforskat landskap, medan Dalarnas äldre kultur ännu till stora delar är okänd i det att dess förhistoriska period endast är känd genom fåtaliga och spridda grävningar. En jämförelse mellan kyrkhärbrets dörrslinga å ena sidan och här avbildade eller omtalade monument ger ett direkt intryck av att den är mera slentrianmässigt utförd, mera torr och dekadent än de andra, möjligtvis med undantag för »ullkorgen». Särskilt gör proportionerna mellan de tjocka bladen och stammen samt de smala förbindande stjälkarna detta intryck. Ändå starkare möter detta i ornamentet på en kronstång från Sollerön, där rankans stam blivit huvud-

Fig. 8. Dopfundt från Tune kyrka, Norge. Universitetes Oldsaksamling, Oslo.

saken och bladen verka som tjocka knoppar, förbundna av trådsmla stjätkar, fig. 1. Kronstången, som hör till en av de äldre, torde knappast vara senare än 1300-talet. För en datering till denna tid talar emellertid den mera rörliga gotiska slingan, som utfyller den genombrutna delen av överkanten, och drakhuvudenas flikigt ornamentala form.

Det vill sålunda synas som om dörrslingan i kyrkhärbret skulle bibehållits i en traditionell form på grund av att den utgjorde ornering på en plats, där liknande slingor varit använda under en lång tidrymd. Bladen ha därvid fått mera romansk

Fig. 9. Bänk från Hitterdals kyrka. Norsk Folkemuseum, Bygdøy.

form, men ornamentet har i huvudsak bibehållit sin ålderdomliga karaktär.

På ett annat sätt friska och förnyade verka ornamenten omkring gåtarna. De bygga visserligen huvudsakligen på samma bladformer, men deras sammanställning till symmetriska rankornament, som breda ut sig på båda sidor om timrets åsar, har direkta förebilder i västkandinavisk ornamentik under 1100-talets slut och 1200-talet. Det är de västgötska liljestenarna, som äro vår förnämsta samlade ornamentskatt av detta slag. Likheten är exempelvis slående mellan liljestenen från Sunnersberg och kyrkhärbrets skärningar. Ullkorgen upptar formen och dess mästare har just i det fall där rankorna parställts, avstått från lusten att förvandla bladformerna till drakar. I Norge återfinnes samma komposition ehuru mindre klart uppbyggd på bänken från Hitterdal i Gols kyrka, fig. 9—11. Den ena gaveln har hela sidan utfylld med vertikalställda symmetriskt samordnade bladrankor av den art, som stiliserats på

Fig. 10. Bänk från Hitterdals kyrka. Norsk Folkemuseum, Bygdøy.

kyrkhärbret. Bänken från Hitterdal har flera detaljer, som möjliggör en datering i stora drag. Stolparna krönas av ansikten, som visa direkt samband med den engelskbetonade unggotik, som behärskade Trondheimsdomens korbygge och som på säkra grunder dateras till 1200-talets förra hälft. Mot samma tid visar även dekoreringen på framsidan. Det är det originella och vackra bågmotivet, som fick insteg i Norge just i samband med Trondheimsdomens korbyggnad och som egentligen är en genuint engelsk form, oskiljaktig från alla gotiska arkitekturformer i England. Ornamentet är ju också välkänt från Gotlands arkitektur, dit impulsen måhända just kommit från England via Linköpings dombygge. I varje fall tillhöra alla dessa monument samma skede och bågdekorens förekomst på bänken från Hitterdal visar tydligt att de ålderdomliga ornamenten, som dels omge den berömda scenen med Gunnar i ormgropen, dels också som flät- och bandornament pryda ryggstyckets framsida, äro gamla former, som leva kvar. Bladformer och en viss om-

vandling av ornamentens rytm visa emellertid, att de äro gjorda i ett annat tidsskede. Så exempelvis de små bladen, som växa ut på ryggstyckets framsida, eller de bandartat i varandra flätade stjälkarna eller stammarna med små blad på högra gaveln. Dessa sistnämnda erinra särskilt starkt om den egenartade nationellt norska ornamentik, som präglar en del av de dekorativt rikaste stavkyrkoportalerna från 1200-talets förra hälft, såsom exempelvis Flaa kyrkas i Hallingdalen.

Allt nordiskt material tycks emellertid visa mot samma håll. Det är övergångsstilens ornamentik som börjat vinna insteg på kyrkhärbret, och det är den västskandinaviska arten av dekor, som varit inspirerande. Den märkliga, vackra byggnaden står sålunda kvar som ett av de få minnesmärken i sin art, som finnas i vårt land av den förfinade och rika senromanska allmogekonsten. Den har djupa rötter i den konst som blomstrade under en av det svenska väldets äldre storhetstider, och den enkla ståt och kärva skönhet, som präglar byggnaden och alla dess detaljer är ett vittnesbörd om kulturens höga nivå, om den spontana skönhetskänsla och dekorativa formgivning, som ständigt träder fram i vår svenska allmogekonsts genomandat spänstiga former.

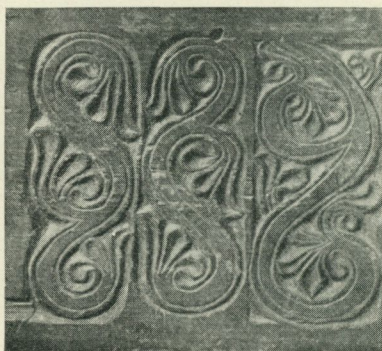

Fig. 11. Detalj av Hitterdalsbänkens ena gavelnsida.